

Danijela Bačić-Karković

PUTNE BILJEŽNICE I DNEVNICI DRAGUTINA LERMANA

---

mr. Danijela Bačić-Karković, Pedagoški fakultet, Rijeka, izvorni znanstveni članak, Ur.: 9. prosinca 1997.

UDK886.2-94+886.2-992].09 LERMAN, D.

Kopači zlata mnogo zemlje prevrnu,
ali malo nađu.
/Heraklit Efežanin/

Dragutin Lerman (1863-1918) počeo je davne 1888. godine voditi afričke dnevnik. To je otprilike i vrijeme Veberova Puta u Carigrad. Lerman je minuciozno zapisivao punih osam godina sve što je kao istraživač-autodidakt i postromantičarski zanesenjak držao važnim za Europljane, ali i negroafrikance. Etnološko-antropološki pristupi i muzeologija te Zlata Kolarić-Kišur romansiranom Lermanovom biografijom izrazili su svoj pijetet spram njegova djela.

Kojoj vrsti putopisnog dijarijuma pripadaju rani (afrički) i kasni kreševski zapisci? Premda je Lermanov opus nevelik, je li on svojim opusom toliko minoran da ga s pravom nema u kronološkim tablicama, udžbeničkim rekapitulacijama hrvatske putopisne proze? Index nominorum putopisnih pionira između Nemčića i Matoša ga ne poznaje. Znači li to da mu odričemo literarnu gestu iako je Matko Peić upravo u Lermana naziva "eruptivnom"? Može li se kazati da smo zatomili mjesto prvoga hrvatskoga afrikanista u kontekstu hrvatske putopisne književnosti s početka 20. stoljeća?

UVOD

Dragutin Lerman (1863.-1918.) počeo je voditi afričke dnevnik davne 1888. godine. Drugi će Požežanin - Josip Eugen Tomić, u "**Narodnim novinama**" te iste godine provozati svoga čitatelja "**Zagorskom Željeznicom**". Tada će i Viktor Car Emin ("**Put u Egipat**", 1889.) čitatelju "**Naše sloge**" kontrapunktirati svoje oduševljenje i

oprez spram "**Zemlje faraona**". Tako je Egipat imenovao u svome putopisnome eseju Grga Novak, rođen te iste 1888. godine ("**U zemlji faraona**", 1946.). S obzirom da je Lerman godinama bilježio sve što je držao važnim u svojoj afričkoj svakodnevici, te imajući na umu da zadnja njegova putna bilježnica "odlaže pero" 21. kolovoza 1896. godine, jedva da susprežemo zamišljaj iz kojega je mogućim bio **susret** i poznanstvo Josepha Conrada i našega Lermana. Obojica su, naime, potkraj stoljeća švrljali i tumarali "srcem tame". Conrad je slijedio, "suludoga trgovca slonove kosti" do njegova sablasnoga kongoanskoga kraljevstva¹. Tako je otkrio srce mahnitosti. Lerman je, međutim, slijedio neku svoju prebolnu zvijezdu, takvu koja se snagom i vizijom poklopila s **duhom vremena** na prijelazu stoljeća.

Blizu i daleko jedan drugome, Conradov je "pramac" sav u **pismu**, u literarnoj gesti i beletrizaciji (ne)viđenoga. On je jedan od onih kojima *dadoše beskrajnu slavu bozi, natpise i poledinu novca, spomenike, povjesnike...*². Naš Požežanin, međutim, tek je rubno uvršten u beletriste, *nad druge glave bogovi izliše nemilosrdnu svjetlost slave...*³.

Lerman je osam mukotrpnih, ali i zanesenjaštvom prožetih godina minuciozno zapisivao ono što bismo najpručičnije i najopćenitije mogli nazvati **materijalom** znanosti i spoznaje. Sebe **nije** percipirao kao beletrista, niti je bio pripreman, niti je bio okružen duhom takve, literarne **stilizacije** literature radi. Odgojno-obrazovna, teleologijska, metaliterarna, radno-instrumentalna i propedeutička namjena ono je u što se Lerman "zaklinjao" u svojim "**Listovima iz Afrike**". Konrad Korzeniowski "pravi" svoga Robinzona s kraja stoljeća impresionističkom manirom, on izostavlja Steversonov (Jekullin) *napitak* (ili "naputak"!)) za prisposobu dvojne ljudske prirode, ali se nadovezuje na njegov pomorsko-pustolovni, avanturističko-egzotični polinezijski krajolik i predanost bizarnome u običnome i svakodnevnome. Conradov je kronotop, dakle, sav u **oneobičavanju**, udaljavanju od stereotipije. Zemljopisni obzor - predložak je za tekstnu prefiguraciju ambijenta u duhovno. To duhovno terminalna je slika Conradova rukopisa. U Lermana nema (svjesne i namjerne) prefiguracije. Sav je u mimetičkoj putanji jer se posvetio evidenciji okoliša i naputcima za (bolje) razumijevanje *prirode i društva*. Pa, ipak. Pratimo u Lermana neočekivanu, iznenađujuću beletrističku gestu. Nesvjesnu sebe, nenamjernu. Sramežljivu i zatajnu.

1 J. Conrad pisao je svoju pripovijest od prosinca 1898. do početka veljače 1899. Objavio ju je 1902. Beker napominje kako kritičari tu pripovijest uzimaju kao *sugestivnu najavu strahota koje je dvadeseto stoljeće donijelo čovječanstvu*. Usp. M. Beker, "Od Odiseja do Uliksa", Zagreb 1997., str. 118. Formulacija o "suludom trgovcu..." preuzeta od M. Solar, "Suvremena svjetska književnost", Zagreb 1990., str. 20-21., odnosno 1997., str. 28-31. Usput preporučamo i tekst koji je relevantan našoj temi: "Joseph Conrad - prekid s tradicijom" Živana Filipčevića, u: Književna smotra, br. 10/1972., str. 55-68. te "Anticipacija i destrukcija - Joseph Conrad: Srce tame" u: "Mit o avangardi i mit o dekadenciji" Milivoja Solar, Beograd 1985.

2 Aluzija na temu tzv. *malih i velikih pisaca i književnosti*. Citiran je dio pjesme "Manjem pjesniku iz antologije" J. L. Borgesa, a u prepjevu Marka Grčića. Grčićeva pjesma "Poeta minor" tematski se nadovezuje/ulančava na Borgesove stihove.

3 Borgesov stih, navodeno.

Kao da mu se otela, kao da doziva svoga autora na literarnu, poetsku avanturu. Lerman možda ne bi ni (pro)pisao, da ga njegov prijatelj Julije Kempf nije "nagovorio".

Kojoj vrsti putopisnoga dijarijzma pripadaju rani (afrički) i kasni (kreševski) zapisci? Jesu li na tragu Veberove i Mažuranićeve putopisne geste? Njihova didaktizma i faktografske dominante? Ili su Lermanovi listovi i kreševski zapisci post-romantičko pismo kakvo njeguju de Maistre, Lamartine, Chateaubriand, Goethe, Heine, Seume, Kollar, a nadasve i najprije "**Sentimentalnim putovanjem**" (1768.) Sterne? Lermanovi "**Listovi iz Afrike**" (1888.) te "**Novi listovi iz Afrike**" (1894.) tiskani su Kempfovom trudom⁴. "**Kreševski dnevnici**" prvi su put objavljeni posthumno⁵ (1992.), bez senzacionalizma i čitanosti kakva je pratila Lermanovo afričko razdoblje. To je i razumljivo, u neku ruku. Afričko razdoblje Lermanova je "ptičja perspektiva", doba entuzijazma i (barem naizgled) oceanskoga osjećanja. Kreševska "faza" koliko je god trebala biti nastavljeni Lermanov entuzijazam te se u to ime i započeo projekat s kreševskim rudnicima... pretvorio se u smiraj snova o uspjehu i sreći. Afrička je faza dominantno optimistična i na svaki način afirmativna. Tekst tih "**Listova**" obiluje "znojem i suzama", bolešću i molitvom, ali u cjelini je prožet osjećanjem uspješnosti i pozitivnom vizijom. Kreševski tekst vapi za optimističkom vizurom koja jedva da igdje daje kakvu slabašnu naznaku. Čitatelj je cijelim tekstom izložen oporoj, prijetećoj rezignaciji. Viševrsnoj. Kanimo tu slojevitu posustalost malo šire dotaći tijekom daljnjega izlaganja.

Lermanov je opus nevelik. U fizičkom, bukvalnome smislu. Dvije knjige. Jedna dosegom, opsegom i čitanošću vrlo poznata i poštovana. Druga, "u sustanarstvu" s romansiranom biografijom Lermanovom iz pera Zlate Kolarić-Kišur⁶ samozatajno "naslonjena" uz dominantni "**Afrički dnevnik**" duž police namijenje putopiscima... I Matija Mažuranić autor je jedne jedine knjige, anonimno objavljene 1842. No, ta se godina trajno ističe kao temeljna za hrvatski putopis jer se "**Pogledom u Bosnu**" pojavio prvi hrvatski moderni putopis⁷. Mažuranić je (prije Nemčića) prvi moderni hrvatski

4 "Listovi iz Afrike" tiskani su ponovno 1891. Također u "Vijencu" Kempf u više navrata tiska dijelove "Novih listova iz Afrike", Usp. "Građa za bibliografiju hrvatskih putopisa" (1839.-1954.), u: "Hrvatski putopisci XIX. i XX. stoljeća", ur. Slavko Ježić, Zagreb 1955., str. 13, 14. Pretpostavljamo da je toliko čitanost izazvao egzotični i daleki millieu više noli autor kao takav.

5 Veliki "Afrički dnevnik" (preko petsto stranica) u kojem je objelodanjeno svih devet putnih bilježnica koje se odnose na Lermanov kongoanski/zairski boravak izdao je Grafički zavod Hrvatske 1989. godine.

6 Dragutin Lerman, "Kreševski dnevnici", Znanje, Zagreb 1992., str. 75-235. Na ovitku između ostaloga piše: "*.../ a sada se evo pojavljuju i "Kreševski dnevnici" što ih je vodio u tri mala crna notesa u posljednje tri godine svoga života. Dnevnici su pisani sitnim rukopisom i objavljuju se ovdje u cijelosti, osim nekoliko nečitljivih mjesta u izvorniku*".

7 Usp. "Hrvatski putopis", Prir. dr. Vinko Brešić, Zagreb 1996., str. 10. - D. Jelčić drži da je preporodno značenje Mažuranićeve "Puti..." u nastojanju da se "i tu našu pokrajinu uključi u krug preporodne misli. Jer Bosna nam je, već stoljećima, bila gotovo tuđi svijet, daleka i nepoznata. U njoj vladaše Istok, i taj interes za nju može se povezati s poznatom romantičarskom zaokupljenošću orijentalnim temama" (D. Jelačić, "Povijest hrvatske književnosti", Zagreb 1997., str. 114)

putopisac, Lerman *prvi afrikanist*. No, to mu afrikanističko "prijestolje" vjerno i odano čuvaju etnologija, antropologija, poslenici muzeologije, geografi, klimatolozi i etnografi. Putopisna povijest književnosti *diskretno* ga protokolira. Nema ga ili je jedva gdje gdje prisutan u kronološkim tablicama, udžbeničkim rekapitulacijama hrvatske putopisne proze. *Index nominorum* putopisnih pionira između Trnskoga, Mažuranića, Vraza ili Nemčića i Matoša, na primjer, ne poznaje ga. Osim u Ježića⁸. Znači li to da mu odričemo literarnu gestu te ju naknadno i sublimirano "posuđujemo" preko susjednih i udaljenijih znanstvenih verifikacija etnologije i drugih pominjanih disciplina? Literarnu gestu koju je u Lermana Peić doživio *eruptivnom* čak i ako, kako ranije rekosmo, Lermanu primarno nije bilo do beletrizacije. Može li se kazati da smo zatomili mjesto prvoga hrvatskoga afrikanista - putopisca u kontekstu hrvatske putopisne književnosti s kraja 19. stoljeća?

PRIRUČNO TERMINOLOŠKO RAZJAŠNENJE

O Lermanu možemo govoriti isključivo kao dijaristu odnosno putopisnome zapisivaču. Drugih žanrova ili književnih rodova i vrsta u njegovu nevelikome djelu nema. "**Afričke dnevnik**" (dnevnik) Lerman i Kempf nazivahu "**Putnim bilježnicama**", "**Listovima**" kako je bilo u duhu njihova vremena i manire. Tako se prisjetimo "**Putnih crtica (crtica)**" (Pavlinović-Mičetić), "**Putopisnica**" (Nemčić), "**Putopisnih crtica**" (Skalica ml., Klekovski), "**Putnih uspomena**" (Rački), "**Pisma iz...**" (Dukat, Heruc), "**Listova o...**" (Veber), "**Dopisa iz...**" (Trnski) i ostalih "cestopisaca" ruralnih, (pri)gradskih, transkontinentalnih... Uočljiva su eufemijsko-deminutivna imenovanja i nazivlje kojima se između ostaloga nastojalo označiti tendenciju **povlačenja** s markantnoga, dominantnoga na rubno krono/topo/grafskoga crteža. U čitavoj skali putopisnoga bilježenja zapaža se označiteljsko šarenilo. Putopis se predstavlja u velikome terminološkome luku od (putopisnoga) eseja, rasprave (čak i filozofske), memoara, sjećanja, biografije, uspomena, dokumentarne (misli su putopisne) proze, reportaže, zapisaka, bilješki, dnevnika, slika, fragmenata, - do (putopisnih) pisama. Uočljivo je genološko raslojavanje/ujednačavanje, paralelni proces zamućenja i kristalizacije ujedno, koliko god paradoksalno izgledalo, **malih** (rubnih) i **velikih** književnih formi. O tome se puno piše kad je o romanu riječ. Mi možemo, sasvim priručno i usput, priupitati što je putopis romanu i obratno? Gledano formalno, na način velikih i malih pripovjednih "entiteta", radi se o krajnje udaljenim formama. *Crtica* ili pismo *iz...*, ili *sličica iz* u startu sugerira minijaturističko, fragmentarno, (auto)biografsko

---

Barac će za Mažuranićev "Put..." primijetiti: "Svojom jezgrovitošću, samostalnošću i jezivim slikama društvenih odnosa u feudalnoj Bosni najviše se između njih uzdigao (među prvim hrvatskim putopiscima, op. D. B. K.) Matija Mažuranić - vjerojatno zato što nije poznavao romantičarske književnosti" (Antun Barac, *Putopisi Adolfa Vebera*, Zagreb 1950, str. 86). Spominjemo ovdje zanimljiva zapažanja i pokušaj sistematizacije putopisnih štiva s područja "feudalne Bosne" u esejima "Književnost bosanskih franejvaca" te "Prostori putopisa" u: "Skice, lajtmotivi" Ivana Lovrenovića, Banja Luka 1986.

8 Ježić, "Hrvatski putopisci", navođeno.

čavrljanje, pojedinačno (najčešće piščevo) viđenje čega. Velika forma (ep/opeja, roman) može i ne mora biti panoptikum, više pojedinačnih vizura, a da nijedna ne bude piščeva. Ili da bude paralelizam više piščevih vizura... Gradbeno i kompozicijski putopis može migrirati od male prema velikim formama.... "**Odiseja**" je, između ostaloga i *putopisna ep/opeja*. Isto je i s *vitezom tužnoga lika* Cervantesovim, Goetheovim *Meisterom* i bildungsromanom, Heineovom *Reisebild* literarnosti, Gideovim puto-pismom, i tako redom. Što je s umnoženim romanom u ciklusu "**U traganju za izgubljenim vremenom**"? Što je tu putopisno? Sve. Ta je fiktionalna (auto)biografija sljednik putopisno/romaneskne dosjetke iz 1794. o piščevu putovanju vlastitom sobom (Xavier de Maistre). Meta-fizičko putovanje, "**Dugo putovanje u noć**", unutrašnji krajolik, metamorfoze duha, "**Preobražaj**" (Kafka), "**Krhotine**" (Čorak), "**Pusta zemlja**" (Eliot), "**Velika sala**" (Van Velde) i tako dalje, vrsta su takva *pejzažiranja* kojim se sjenčaju, zaustavljaju osjećajne preobrazbe. Odatle danas prilično troš(e)na sintagma *duhovni krajolik, unutrašnji krajolik, duhovni obzor...*

Solar putopis smješta u književno-znanstvenu vrstu koja "može biti naprosto doprinos geografiji ili etnologiji, ali on (tj. putopis, op. D. B. K.) predstavlja također osobitu književnu vrstu u kojoj je putovanje i opis proputovanih predjela ili zemalja povod za šire umjetničko oblikovanje zapažanja, dojmova i razmišljanja o svemu onom što putopisca zaokuplja tokom putovanja. Nerijetko se tako putopis približava eseju ili pak romanu u kojem je fabula organizirana kao slijed događaja koji se zbivaju tokom putovanja nekog lika ili skupine likova."⁹ Navodi također unutar književno-znanstvenih vrsta i publicistike biografiju, memoare, uspomene i dnevnik. Te vrste *ujedinjuju* povijesno-znanstveni interes s umjetničkim oblikovanjem, varirajući od težnje za umjetničkim dojmom do želje da se točnije razjasne određeni povijesni događaji¹⁰.

Odnosno, ovu lijepu i čitku Solarovu misao možemo uz ponešto postmodernističkog autoironizma izručiti verbalnome snobizmu, pa kazati da se s putopisom neprestance zbiva anastomozna dioba/spajanje eksplikacijske/linearne sheme/matrice na fakcionalnu i fiktionalnu narativnost. Fakcionalna naginje takovoj pripovjednoj linearnosti, doslovnosti i uporabnosti, da poprime obilježja bedekera, turističke mape i verbalnoga putokaza. Bijaše tako s nekim našim ranim putopisima. Fiktionalna, maštalačka narativnost, pak, rabi *krajobraz*, metodu *savladavanja prostora*, tek kao *izgovor* za *beletrizaciju*. *Prostor* kao "tobogan", opirući prag ka "dark sides of the mind". Putovanje duhom, sjećanjem, kombinatorika sjećanja i izmišljanja u nostalgичnome omotu vrsta je štiva koja je putopisu (ako je beletristički) intrigantnija od mimetičke doslovnosti. Između igre (fikcije) i rada (fakcije) moderna i postmoderna kronotopografija se radije priklanja prvoj¹¹. Tako, na

9 M. Solar, "Teorija književnosti", Zagreb 1996., str. 220-222.

10 Isto, str. 221.

11 Usp. tekst D. Bačić-Karković "Kronotop put(ovan)ja u triptihu Izvanbrodski dnevnik", u: "Slobodan Novak, život i djelo", Zbornik radova sa znanstvenog skupa Prve sušačke hrvatske gimnazije u Rijeci, Rijeka 1996.

primjer, Novak¹² u "**Izvanbrodskome dnevniku**" počam od paradoksalnoga naziva pa tijekom čitave narativne odnosno tekstne strategije gradi/razgrađuje uobičajenu dijarističku shemu. Kroničko-opisni dnevnički hodogram *nakrivljuje*. Njegov je (izvan)brodski dnevnik ne-dnevnik. Apokrifan je. Piščevo "ja" je podvojeno, nema pomoračke avanture, nema klasičnih putopisnih prizora ni ikakove očekivane dnevničko-putopisne dinamike. Sve je udvojeno, naopako, premješteno. Čitatelj uz nešto napora shvaća da putuje niz grob/nekropolu, kriptu, natrag u uteralnu sigurnost arhetipskoga otoka. Slobodnije mišljeno, romani vremena/prostora te genealogijske kronike (Familienfuge) stilizacije su kronotopografa.

Neki autori¹³ pod putovanjem misle *napad na vlastitu prošlost*, intimnu inventuru osobnih neuroza i socijalnoga okoliša /von Becker/. Putovanje kao spoznajni proces. Prostorno putovanje kao poticaj za vremeplov. Rabi se i sintagma *putovanje kao kriza*. Aludira se na opreku spram Blochova *principa nade* i uspješnosti putovanja. Govori se o *pripovjednome sjećanju* kao novoj poetologiji i novome subjektivitetu (M. Rutschky, P. Rosei, P. Beicken). Rosei nalazi da se u njemačkoj književnosti sedamdesetih (našega stoljeća) ne radi o toposu putovanja k prošlom, pa ni budućem... Prevladava, naime, **treći** tip/model putovanja, a to je *jednostavno biti na putu, niotkuda nikamo, hodanje zbog hodanja*. To kretanje, iako bez smisla i svrhe, treba pretpostaviti mirovanju¹⁴.

Tematologija promatra maštalački orijentiran kronotopograf/putopismo i kao dio **imagologije** (Carre, Guyard)¹⁵. Doduše, tada se otvaraju *pro et contra* diskusije o tome čemu uopće vodi detekcija/potruga za prauzorom nekoga temata odnosno za pravom *senioriteta* nad nekom arhetipskom literarnom postavom. Wellek će reći da su sva komparativistička lutanja moguća *"samo zato što Van Tigem i njegovi prethodnici i sledbenici shvataju proučavanje književnosti, na osnovu pojmova pozitivističkog činjenitstva devetnaestog veka, kao proučavanje izvora i uticaja. Oni veruju u uzročno objašnjavanje, u rasvjetljenje koje se daje ispitivanjem motiva,*

12 Slobodan Novak, "Izvanbrodski dnevnik", Zagreb 1990.

13 Usp. zanimljiv tekst Gorana Lovrića "Topos putovanja u književnosti novog subjektiviteta", Književna smotra, 96-97 (2-3)/1995., str. 48-56. Svoja zapažanja zaustavio je na korpusu njemačke proze sedamdesetih i kasnije. Prati *krizu identiteta* u *Vespera*, Brinkmanna i drugih iz razdoblja tzv. studentske pobune. Riječ je, po Lovriću i autorima na koje se poziva, o terapijskome putopismu. Topos putovanja plod je uske veze razvojnoga i autobiografskoga romana. Razlog tome je činjenica da usamljen i melankoličan čovjek, ističe Lovrić, najbolje može putujući razmišljati o svojoj prošlosti, sadašnjosti i budućnosti (Lovrić, "Topos putovanja u ...", str. 55).

14 Usp. G. Lovrić, isto.

15 Usp. o tome u: R. Velek, "Kritički pojmovi", Beograd 1966, M. Beker, "Uvod u komparativnu književnost", Zagreb 1995., Cl. Pichois/A. M. Rousseau, "Komparativna književnost", Zagreb 1973. Usp. također iscrpne bibliografske podatke u vezi s tom temom u navedenim djelima, posebice u "Komparativnoj književnosti" Pichois/Rousseaua. Poglavitito popis tekstova u **putopisnoj** književnosti (sic! Carréovi naslovi). Zanimljiv je teorijski pristup *proširenoj metafori puta te otvorenom prostoru unutarnjih krajolika*, u: B. Brlenić-Vujić, "Peičeve putopisne metafore", Riječ, sv. 1-2/1995., str. 119-139.

tema, likova, situacija, zapleta, i tako dalje, sve do nekog drugog, u hronološkom pogledu ranijeg dela. Oni su sabrali neobično mnogo naprednosti, sličnosti, a ponekad i istovetnosti, ali se nikada nisu upitali što te veze treba da pokažu, sem što možda otkrivaju činjenicu da je jedan pisac poznavao i čitao drugoga. Umetnička dela, međutim, nisu jednostavne skupine izvora i uticaja: to su celine u kojima sirova građa što potiče bilo od kuda prestaje da bude leniva materija i otlelovljuje se u jedan novi sklop. Uzročno objašnjavanje vodi jedino do **regressus ad infinitum**¹⁶.

Nadalje, pri tematološkoj pretrazi putopisnoga štiva, a zaustavljeni na velikim formama, romanu na primjer, zastajemo u nedoumici što sa žanrovskim *baobabom*, s nepreglednom raslojenošću *kronotopografskih* podvrsta. Te se vrste (podvrste, žanrovi, slojevi i klase...) ne dadu oštro odijeliti, odnosno, ako bi se to i nastojalo s pravom bi se na takvu rabotu netom iznesena Vellekova kritika mogla protegnuti. Ilustracije radi, dijakronijski pretres *kronotopografskih* romanesknih *slojeva* obuhvatio bi avanturistički, egzotični, ritterski, pikarski, Schelmenroman, utopijski, barokni/herojsko-galantni, *voyageur curieux*, robinzonade, pomorski, Reisebild-roman, znanstveno-fantastični, postmodernistički/*krhotinast*, urbanocentrički ili putopis kao *smrtopis*. Markirali smo najčešće spominjane *slojeve*, ne implicirajući ovom prilikom već kazano o romanima vremena/prostora poput Familienfuge. Spisak je zapravo nezatvoriv i provizoran. Ponaša se poput Pandorine kutije, metodološke zamke, i dubioza s determinacijom razlikovnih odrednica vreba u samome startu bilo kakve analitičke geste. No, privodeći kraju ovu propedeutičku prolegomenu genoloških *minskih polja*, ispomognimo se (privremenim) rješenjem koje nam Matko Peić nudi baš u **Predgovoru**¹⁷ "**Afričkog dnevnika**": (prozu Lermanovu, op. D. B. K.) "*ići pre naglo nazvati dnevnikom, putopisom ili bilo kojim drugim uobičajenim nazivom za književne rodove - premalo je, presitno je. I premirno je i prehladno je. Ovo Lermanovo pisanje jedna je neviđeno grandiozna, prekrupna i prevrela, riječima fiksirana životna materija kojoj bi svako književno etiketiranje štetilo. /.../ Sve bi se to zaustavilo, zakočilo, ubilo kada bi se to ne znam kakvom intervencijom književnog nazivlja željelo nekamo znanstveno ili umjetnički sistematizirati*"¹⁸. Možemo li to protegnuti i na "**Kreševske dnevnik**"? Neka se ovo pitanje doima retoričkom figurom...

16 R. Wellek, navođeno, str. 183.

17 Dragutin Lerman, "Afrički dnevnik", "Predgovor" Matka Peića, Zagreb 1989.

18 Isto, istaknula D. B. K.

O LERMANOVU ŽIVOTU¹⁹

Rodio se u *širokoj, ravnoj i flamanskoj*²⁰ Požegi 24. kolovoza 1863. Umro je u Kreševu 12. lipnja 1918. U rodnome gradu pohađao je pučku školu i prve razrede gimnazije. U Budimpešti završava trgovačku školu. Zapošljava se u Karlovcu kao trgovački pomoćnik. Počinje s učenjem engleskoga i francuskoga jezika osjetivši istraživačko-avanturistički izazov. Čita djela proslavljenih putnika-istraživača, posebice Schliemana, arheologa amatera i poznavaoca maloazijskih i grčkih starina. Upoznaje se s Napoleonom Lukšićem, koji se, također maštajući o ekspedicijama, prijavio Društvu za proučavanje Gornjega Konga u Bruxellesu. Vjerojatno je mladome Lermanu bila poticajnom činjenica da je glasoviti Schlieman i sam isprva bio trgovački putnik te kao autodidakt slijedio i ostvario svoju mladenačku viziju. Lerman je odlučio pratiti prijatelja Lukšića na razgovore u Bruxelles. Tako su 4. studenoga 1882. stupili pred Stanleya i bili primljeni u ekspediciju na tri godine. H. M. Stanley upravo se tada spremao ponovno u Afriku. Premda su organizatori putovanja izrazili izvjesnu bojazan u pogledu izdržljivosti i fizičke kondicije mladih kandidata, - Lermanu je tada jedva devetnaest godina - ipak, otiskuju se 8. studenoga 1882. brodom *Harkaway* iz Antwerpena put Vlissingena, Falmoutha i Cadiza na Atlantik. 16. prosinca stižu u Bananu, a dan kasnije u Bomu, na ušću Konga. Još u Bruxellesu pridružuje im se treći Hrvat, August von Schaumann. Lermanovu afričku sudbinu nisu dijelili njegovi hrvatski prijatelji zbog slabije psihofizičke konstitucije, izgleda. Lukšić je shrvan afričkom groznicom suicidalno skončao, a Schaumann teško bolestan, umro na brodu kojim se vraćao kući. "*Bio (je) duboko rastužen nad gubitkom dragih prijatelja s kojima je s tolikom žudnjom krenuo u Afriku*"²¹. Lerman je naučio jezik(e) tamošnjih negroafrikanaca, pa je već u proljeće 1884. sudjelovao u smirivanju nesporazuma domicilnih i bjelačkih vlasti. Ubrzo postaje zapovjednik postaja (stanica) u Philippevillu i Rudolfstadtu. U jesen 1885. vraća se u domovinu kako bi odslužio vojni rok. Dvije godine boravi u Osijeku kao vojni obveznik, u 78. regimenti 9. kompanije. Za vrijeme vojnih vježbi u Đakovu posjetio je biskupa Strossmayera. Nakon toga znakovitoga susreta deset sljedećih godina trajat će njihova prepiska²².

19 Kako Lermanova biografija u dostupnim izvorima (Lopašićevu monografsku studiju kojom se služila Sanja Lazarević nismo uspjeli konzultirati; riječ je o studiji: "Commissaire General Dragutin Lerman (1863.-1918.) A Contribution to the History of Central Africa", /.../ Tervuren, Belgie, /.../ 1971.) varira, ili je uglavnom kronološki predočena za njegov svjetski poznat *afrički period*, dočim je *kruševska faza* (ili epizoda) jedva registrirana, to smo pri rekapitulaciji bitnih datuma iz Lermanova života konzultirali sve izvore do kojih smo mogli doći. Posebnu tekstološku ili stilističku pretragu valjalo bi poduzeti nad Lermanovom korespondencijom s Kempfom i Strossmayerom, na primjer. Usp. s tim u vezi napomenu 22.

20 Formulacija preuzeta od M. Peića.

21 Cit. prema "Uvodu" Sanje Lazarević "Afričkome dnevniku" D. Lermana, navođeno, str. 6-28.

22 U Arhivu HAZU pohranjeno je četrnaest pisama koja je Lerman pisao biskupu Strossmayeru (1890.-1902.). Presliku tih Lermanovih pisama ustupila mi je kolegijalnom plemenitošću dr. sc. Sanja Aleksandra Lazarević, a ljubaznim posredovanjem mr. sc. Branke Šule. Dugujem objema veliku

Godine 1888. ponovo se Lerman otputio u Kongo, "gdje je vrsnim vršenjem različitih dužnosti postao rezidentom postaje Stanley Fallsa. Poslije tri godine vrati se Lerman ponovo na oporavak zdravlja u svoj zavičaj. No, već u jesen 1891. pođe i po treći put u Afriku te je vršio ondje tegotne dužnosti kao kapetan i predstojnik istočnoga Kuanga u Popocabaci sve do godine 1894., kad ga je bolest nagnala, da se i opet povрати u svoj zavičaj"²³. Sumarno gledano, Lerman je živio u Kongu od 1882. do

---

zahvalnost. Usput: rečeno mi je da dr. S. Lazarević namjerava istraživati i tu Lermanovu korespondenciju što će biti od višestruke koristi i za naše, književno-estetske potrebe.

23 J. Kempf, "Požega/Zemljopisne bilješke iz okoline i prilozi za povijest slobodnoga kraljevskog grada Požege i požeške županije", Požega, Štamparija "Hrvatske tiskare i knjižare" 1910, preisak Matice hrvatske, Ogranak Požega, Zagreb 1995. Ovdje također za temeljitiju pretragu duhovno-povijesnoga millieua i obiteljskoga konteksta Lermanove mladosti i odrastanja preporučamo nedavno pretisnuto djelo Lermanova rođaka, svećenika Ferde Gerstnera "Povijesne bilješke Sotina", Zagreb 1996. U tim bilješkama nema ni riječi o Lermanu, a nema ni razloga da bude. Međutim, Gerstnerova životna priča i zapisci mogu pripomoći sadržajnijem imaginiranju Lermanova svjetonazora, kulturnoga i političkoga konteksta u kojem su se profilirali njihovi životi i sudbine. F. Gerstner je mnogo mlađi Požežanin (1882.-1939.) u kojega pratimo istu literarnu crtu. Drugi, pak, bratić i Gerstnera i Lermana - Ivan Šulc, franjevac, kasnije imenovan "Apostolskim protonotarom i župnikom" u Zemunu (prije toga dekan i župnik u Erdeviku), također Požežanin, nije ostavio nikakvih literarnih bilježaka, ako izuzmemo korespondenciju sa Strossmayerom. Držimo da bi morala negdje postojati i prepiska s Lermanom, kako iz *afričke*, tako i *kreševske*, pa i *požeške* faze koja je kreševskoj prethodila. Osim ako nije uništena i zagubljena u pretresu Župnoga ureda u Zemunu nakon tragičnog skončanja Ivana Šulca. Usput: sestre Ivana Šulca, Hedvigi Šulc, Dragutin Lerman bio je vjenčani kum (1905. godina, Požega) te se u toj konvencionalnoj ulozi ponio izuzetno galatno, pažljivo i zaštitnički. Bile su to, doduše, ekonomski povoljnije godine za Lermana, no, u svijesti potomaka te Šulcove grane, po nizu predmeta i zapisaka pamti se osobita širina i toplo rođačko srce Karla Lermana (Karlo ili Karla, nadimak odmiła, op. D. B. K.). Valja nam pojasniti ranije kazano o *istoj* literarnoj crti dvaju bratića: najkraće rečeno, obojica su pokazivala iznimnu istraživačku energiju i prirodni (amaterski) etnografski impuls. Promatrački, zapisivački nerv, osjećaj za folklorističko promišljanje folklorinoga nasljeđa, u Lermana spram dalekih transkontinentalnih etničkih obrazaca ponašanja, a u Gerstnera spram srijemske narodne kulture na prijelazu stoljeća. Gerstner je za sobom ostavio niz zapažanja i bilježaka o tradicijskim kulturama, etnomuzikološke opaske, melografske zapise, notnu građu, demografske podatke, razmišljanja socijalno-politička, te - kao svećenik - dušobrižnička. Izuzetno domoljublje i sluh za narodne probleme, socijalne i nacionalne svojstven je i Gerstneru i Lermanu i Šulcu i Kempfu. Kempf bijaše vršnjak i prijatelj Lermanov (1864.-1934.), poticatelj Lermanova literarno-promatračkoga nerva, što je ranije i spomenuto. Svi oni bijahu veliki zaljubljenici Požeštine i Slavonije. Svoje su pisanje doživljavali **misionarskim**, prosvjetiteljskim obolom svome kraju i domovini. Gerstner se odlučuje na svoje sotinske bilješke 1918. (bilješke obuhvaćaju i 1919.), kada i naš Lerman zapisuje svoj kreševski martirij. U to vrijeme Gerstner još nema takvih teškoća u radu, doduše drugačije naravi, kakve prate Lermana tih posljednjih godina. On će kasnije, po cijenu životne opasnosti braniti svoje hrvatstvo i puk mimo oštih prosvjeda i "kaznenih" premještanja iz župe u župu pod teretom jeftičeve vlade. Izuzetno poštovanje i simpatiju i Gerstner i Lerman doživjeli su od naroda. Negroafrikanci su u Lermanu vidjeli svoga zaštitnika, bio im je autoritetom u moralnome smislu. Gerstner je u našim podunavskim okvirima polučio isti status među svojim župljanima (naročito za boravka u Andrijevcima, o čemu više u: Miroslav Badnjak, "Župnik Ferdo Gerstner", dio "Pogovora" spominjanoga djela Ferde Gerstnera - "Povijesne bilješke Sotina", navođeno, str. 155-158). Također u prilogu Roberta Farkaša čitamo i ovo: "*./.../ zbog sukoba s "mađaronima", kao vatreni Hrvat, odlazi ./.../ iz Sotina. ./.../ Tek što je stigao, izbio je štrajk radnika na pilani. Gerstner podržava potlačene radnike, organizira pučku kuhinju i kroz osam dana hrani štrajkače". (Isti izvor, str. 151).*

1896. obavljajući razne upravno-organizacijske i istraživačke dužnosti od kojih je u smislu javnoga rada od posebnoga značaja to da je bio i Commissaire General. "No, ono što je za nas od posebnoga značaja, to je ona druga strana Lermanove osobnosti, neslužbena po činovničkoj hijerarhiji, nemjerljiva svojim trajnim djelom"²⁴. Za zasluge u službi Slobodne Države Kongo primio je dva odlikovanja: "Zvijezda za zasluge" 1892. i "Vitez kraljevskog reda lava" 1894. Kempf navodi i "Kolajnu za zasluge" belgijskoga kralja Leopolda II. godine 1890. "No, kao Hrvat osvjetlao je Lerman sebi lice već kao mlad čovjek ne samo mišljenjem i riječju, već i domoljubnim činima. Znajući po stranim djelima za vrijednost folkloristike, nije propustio prilike pa je bilježio dnevice daleko oko polutnika među divljim plemenima Konga - često i s glavom u torbi - njihove običaje i način života prikupljajući velikim marom i materijalnim žrtvama mnoge stvari crnačke nošnje, pokućstva i rukotvorina uopće. Jedno i drugo poklonio je hrvatskome narodu"²⁵.

Lerman je imao 33 godine kada se definitivno vratio u Požegu. Bio je narušenoga zdravlja, ali i dalje pun optimizma i poduzetničkoga duha. Uočljivo je da s krajem te afričke faze (1896.) posustaje i biografski interes za našega Lermana. Sve što se poslije događalo, od njegove 33. pa do 55. godine života, kada umire

---

Gerstner će sam o sebi reći:

"Nikad se sili klanjao nisam... Uz sve velike slabosti, nastojao sam da budem u službi točan i dadem narodu primjer u karakternom držanju braneći pravo i istinu pa ma izgubio glavu". (Isti izvor, ista stranica, istaknula D. B. K.).

Slično ponosno i tvrdoglavo razmišljanje prepoznajemo i u Lermana u odnosu na belgijske vlasti.

Opsežnije istraživanje epistolarnoga dijela Lermanove zaostavštine trebalo bi obuhvatiti i Kempf/Lermanovu korespondenciju.

Valja još uputiti na neke nužne izvore za evokaciju kulturnopovijesnoga i političkoga "okoliša" Lermanova vremena i zavičaja: J. Kempf, "Iz prošlosti Požege i požeške županije". "Bilješke po vrelima iz domaćih arhiva", Požega 1925/26; "Požeški leksikon", Požega 1977.; "Iz Afrike i Oceanije", Katalog, Muzej za Umjetnost i Obrt, Zagreb, 1957; "Zbornik radova Požeštine "Zlatna dolina"", god. I (1), 1995.; "Kongo iz Lermanovih dana", katalog, Etnografski muzej, Zagreb 1965; D. Jelčić, "Književna Požega", Encyclopaedia moderna, 47/1997., str. 22-26; F. Horvat-Kiš, "Viđeno i neviđeno" (putničke crtice), Zagreb 1991.; "Almanah požeške gimnazije", Slavonska Požega 1970.

Na stranici 632. Kempf (navođena monografija o Požegi) također kaže: "Više se Lerman nije vraćao u Kongo, nego je osnovao u Požegi svoj obiteljski život..." (istaknula D. B. K.). Kempf je očito ispustio ili previdio četvrti i posljednji (ujedno najkraći, petomjesečni) Lermanov afrički boravak, tijekom 1896.! U Arhivu HAZU čuva se Kempfov rukopis o Lermanu iz kojeg je, međutim, vidljivo da je pratio i taj zadnji afrički boravak. Usp. J. Kempf, "Dragutin Lerman član Stanleyeve Kongo ekspedicije 1882.-1896.", Arhiv HAZU. Ježić također u svojoj bilješci o Lermanu navodi **treće** Lermanovo putovanje kao zadnje (1891.-1894.). Vjerojatno je to stoga što su upravo **tri** njegova putovanja objelodanjena u "Listovima..." (1891.) i "Novim listovima..." (1894.). Tek će sveobuhvatni "Afrički dnevnik" (1899., projekat Grafičkog zavoda Hrvatske, Zagreb i dr. sc. Sanje Lazarević sa suradnicima) obuhvatiti i **zadnji** Lermanov boravak. Taj je boravak ovjekovječen jednom bilježnicom ("Putna bilježnica br. 9", str. 497-535, "Afričkoga dnevnika").

24 Sanja Lazarević, navođeno, str. 20.

25 J. Kempf, "Požega ...", navođeno, str. 633.

daleko od žene i obitelji - biva izloženo u par rečenica. "Nakon nekoliko godina razdvojio se od žene i otišao u Bosnu u Kreševo gdje se bavio istraživanjem ruda. Tamo je i umro 12. lipnja 1918."²⁶.

Ili: "Više se Lerman nije vraćao u Kongo, nego je osnovao u Požegi svoj obiteljski život i postao ravnatelj današnjega dioničkoga društva "Pučke banke" i "Požeških ugljenika Ratkovića" za poslovni opseg Hrvatske i Slavonije. Za iscrpljivanje ovih domaćih ugljenika kao i za osnutak tvornice boja ("Nerosin") u Ratkoviću stekao je sebi Lerman velikih zasluga". (Kempf)

To je donekle shvatljivo. S obzirom da su za njegovo djelo stvarni interes i poštovanje pokazali "izvaneuropskih etnolozi" u okviru njihove znanstvene domene²⁷, to je sasvim razumljiva njihova nezainteresiranost za "Kreševske dnevnike", na primjer. Kako je putopisna književnost *izvaneuropskoga* sižea relativno kližući sektor književne paradigme, bez obzira na to o kojem od članova *neksusa* raspravljamo, onda se iz **perspektive književnih** činjenica Lermanovo afričko pismo stavlja sa strane, u prrodukciju popularno-znanstvene beletristike.... "Kreševski dnevnički", pa i dodana fiktionalna (fragmentarna) biografija Zlate Kolarić-Kišur još su, izgleda, neegzistentni za našu noviju povijest (hrvatske putopisno-memoarske-epistolarne) književnosti. Jedini temeljitiji, ali poetskom stilizacijom prekriven izvor podataka o drugoj, kreševskoj, ili prije toga požeškoj među-fazi Lermanova života jest upravo tekst Z. Kolarić-Kišur. No, on nije pisan s ciljem da faktografski svjedoči. Kišurova poetizira svoja sjećanja iz djetinjstva i rane mladosti. Prepušta se dojmu, davnim slikama i melankolično-sjetnim časkanjima s Lermanovom udovicom Hedvigom Reiner Lerman. "Zato ću pokušati da iznesem i osvjetlim ono što je ostalo nepoznato u Lermanovoj biografiji. Mnogi će s pravom pitati otkud je meni poznato ono o čemu još do sada nije pisano. Poznato mi je zato što sam danas možda još jedina osoba"²⁸

---

26 U Ježićevoj biografskoj bilješci vjerojatno je slagarskom greškom naveden krivi datum smrti: 12. travnja 1918. Usp. "Hrvatski putopisci", navođeno, str. 668. Citirano iz "Uvoda" S. Lazarević, navođeno, str. 26.

27 Primjetan je izuzetan pijetet u naše eminentne znanstvenice etnologa i antropologa Sanje Lazarević spram djela i личности Dragutina Lermana. To je vidljivo i iz nekih riječi koje smo već citirali. Ali, pratimo to također iz ukupnoga uredničkoga mara kojim je opremila Afrički dnevnik prilozima, katalozima, fotografijama, indexima, iscrpnim bilješkama-vodiljama koje znatno olakšavaju upoznavanje s djelom. Da i ne govorimo o nadahnutom Peićevom "Uvodu", i "Predgovoru" S. Lazarević. Taj je pijetet postojan, jer ga potvrđujemo i u drugome velikome projektu (tiskarskome) Grafičkoga zavoda Hrvatske, - Aleksandra-Sanja Lazarević, "Braća Seljan na crnom i zelenom kontinentu", Zagreb 1991. (Prvo izdanje 1977.). U ovom drugom, dopunjenome izdanju dva se puta spominje Lerman rečenicama punim pijeteta...

28 Kreševski franjevci još čuvaju neku vrstu sjećanja na Lermanove "kreševske" dane i martirij. Fra Stjepan Buljan živo pamti sjećanje kreševskih mještana, njihove priče o Lermanovim rudarskim nastojanjima, tugu za njim i poštovanje koje su mu iskazivali. Ljubazno su nas pozvali da dolaskom k njima lično ispitamo i istražimo sve do čega se u smislu toga sentimentalnoga traga i memorije mjesta može doći, no, za ovu priliku nismo tome pozivu mogli udovoljiti. Gvardijanu Samostana, fra Mati Cvjetkoviću ovdje zahvaljujemo na dobroj volji kojoj ćemo jednom udovoljiti. Poštovanome fra Stjepanu

koja ga je ne samo osobno poznavala, nego i bila čvrsto prijateljski povezana s njima, a naročito s njegovom suprugom Hedvigom. Govorit ću o njemu onako kako sam ga doživjela u domu svojih roditelja, kao i u njegovu vlastitom domu, u kojem sam mnogo boravila u mladim danima²⁹.

Autorica se sjeća roditeljskoga doma u kojemu se mnogo razgovaralo o Lermanovim pothvatima. Očito je D. Lerman bio rado viđen gost i dragi susjed Zlatinih ukućana. Pamti ga kao elokventnoga, zanesenoga svojim afričkim iskustvom: (pričao im je) "o velikom vraču koji je bubnjanjem rastjerivao zle duhove. O kanibalima s kojima se morao nagoditi na pametan način, da bi sačuvao glavu. /.../ Zavolio je taj crni kontinent kao drugu svoju domovinu, žalio za svojim prijateljima koji su četrnaest dana s njim pješaćili i pratili bubnjevima svog Ango-Angu (Lermanovo afričko ime, op. D. B. K.) do pristaništa gdje se ukrcao za odlazak. Teško mu je bilo pri srcu - ali nije više mogao ondje ostati. Afrička groznica tako mu je narušila zdravlje da nije više imao snage za daljnje napore"³⁰.

Autorica nas kroz projekciju svojih sjećanja mozaično, fragmentima i slikama iz mladosti, pričanjima ljudi iz Požege njene mladosti uvodi i u osobit međuljudski odnos, istančane sentimentalne i bračne probleme Dragutina i Hedvige Lerman. Neke joj je zgode i sjećanja pripovijedala sama Hedviga koja je daleko nadživjela svoga Dragutina (kremirana je u Friesachu 1958.). Tako doznajemo za prvotni interes i ljubopitljivost Hedvigina oca, budućega Lermanova tasta, pri upoznavanju s požeškim istraživačem.

Kišurova rekonstruira razgovor budućega tasta i "nosatoga Afrikanca": "Bio je to tvrdi orah u koji ste zagrizli - rekao mu je. Jest, bio je tvrd, ali imao sam mlade, čvrste zube i jaku volju, a u ekspediciji je vladalo opće mišljenje da sam bio sretno ruke i sačuvao glavu u najtežim pothvatima. Moj je princip bio izbjegavati nasilje i krutost. Pa, mi nismo ni došli kao osvajači, nego kao ljudi koji će se na najljepši način približiti neukima, upoznati njihove teškoće i nevolje te ih uputiti kako će postići bolji način života, bilo je potrebno skinuti veo s crnoga kontinenta. Našli smo tamo mnogo egzotike, ali još više bijede i tragike uzrokovane klimom, groznicom, praznovjerjem, a često i glađu"³¹.

Rainerovi su bili imućni i poštovani u Požegi. Hedvigin otac je u vrijeme upoznavanja s Lermanom imao oko šezdeset godina, nekadašnji magistar farmacije iz Austrije, koji je odlučio svoje dane životnoga smiraja proživjeti u slavonskoj prirodi. Kupio je imanje nedaleko Požege, Brestovac. Kasnije i još neka okolna područja u

---

Buljanu dugujemo trajnu zahvalnost za dokumentaciju koju mi je ustupio, no, još više za pismo puno prisjećanja i dirljive osjećajnosti potaknute Lermanom. Gesta kreševskih franjevaca zaslužuje poseban osvrt, mimo ovoga (preliminarnoga) rada.

29 Zlata Kolarić-Kišur, "Čovjek koji je vjerovao u svoju sreću", Zagreb 1992., str. 7.

30 Isto, str. 11, 14.

31 Isto, str. 15, 16.

Marindvoru, Alagincima i Jakšiću. Osnovao je "Pučku banku" i dioničko društvo. Ovi podaci naizgled su nevažni no, u ovom najminimalnijem krokiju Hedvigina oca želimo naznačiti one elemente koji će poslije, tijekom niza godina slagati mozaik bračnih nesporazuma i bolnoga Lermanova odlaska u Kreševo. Radi se o dvije različite, čak suprotne naravi i shvaćanju života: tastov oprezni, staloženi i skrbni pristup, pun zadržke i odmjerenosti, sa sigurnim kapitalom (moralnim i materijalnim) u rukama; i Lermanova nemirna, tragalačka priroda, sva u sutrašnjem danu, grozničavim planovima te moralnim i materijalnim kreditima. Kažemo *moralnim kreditima* iako za to, danas to itekako znademo, nije bilo potrebe: ta *'zadužio'* je svjetsku i hrvatsku znanstvenu javnost, nadarivao domovini enormnu količinu artefakata, najrazličitijega *etnografskoga oruđa* i to u relativno primitivnim i mukotrpnim saobraćajno-transportnim uvjetima, nerijetko potpuno sam-samcat, uz to i bolešću iznuren, no sve to, i njegova neumorna (i pedantna) prepiska s Kempfom, Strossmayerom i inima iz koje je razvidna temeljitost i *ozbiljne Lermanove namjere*, nisu dostatnima bile da se financijski oporavi, uopće poslovno skrasi i nađe neku moralnu satisfakciju u post-afričkom svom imageu, u ponovno izgrađenome statusu u rodnoj Požegi i među svojim Požežanima. Naime, nakon idiličnoga bračnoga putovanja na Lošinj (1897.) Lermanovi se predaju mirnome seoskome životu na jakšićkom imanju (Hedvigin "miraz"). *"Pun je planova (Lerman) kako će sve ovo što posjeduje, učiniti još atraktivnijim i boljim. Prigradio je stanove za "biroše", koji će na posjedu raditi, zasadio patuljaste voćke, egzotično bilje, na kući izvršio neke modernizacije i popravke... I u Pučkoj banci, kamo ga je Reiner pozvao da surađuju, nastojao je da se građanima daje što više zajmova kako bi podigli sebi nove kuće i poduzeća..."*³² Lerman je predložio i oživljavanje, proširivnje starih ratkovačkih rudnika, nadao se pomoći belgijskih investitora i inženjera. Tast je izražavao negodovanje i oprez: na sjednici dioničarskoga društva izjavio je *"Gospodo, već dulje vremena osjećam da mi je teško voditi bankovne poslove. Ja sam star čovjek, konzervativan, a ovdje vidim, stvaraju se neki gotovo revolucionarni planovi koje bih ja svojim konzervativizmom samo kočio. Prepuštam zato svoje mjesto mlađem, borbenijem nego što sam ja"*³³. Uskoro su ga i Kempf i sama Hedviga nastojali suočiti s rizicima. *"Cio grad se digao na noge, gradi se, preuređuje, kupuje tvojom pobudom i zajmovima iz banke, koje ti dijeliš i šakom i kapom!"*, upozoravala ga je suprug. Lerman je, unatoč tome, nastavljao s investicijama, gradio tvornicu briketa, kupovao nove terene radi eksperimentiranja s tzv. američkom lozom koju neće napasti filoksera, nastojao stimulirati ljude na poduzetništvo i nove tehnologije³⁴. Uz sve to, često su ga mučili napadi teških glavobolja i druge neugodne posljedice afričke groznice

---

32 Isto, str. 21.

33 Isto, str. 22.

34 Usp. o ekonomskome i privrednome razvoju Požeštine Lermanova vremena u: "Požega" (J. Kempf), navodeno.

koju je davno prebolio. Nakon teške pronevjere novca koju je počinio blagajnik Lermanova i Reinerova dioničkoga društva te potom pobjegao put Hamburga za Ameriku, nastala je u obitelji i Požegi opća konsternacija. *"Vidiš li sada kakvi su rezultati tog njegovog rada? Upropastit će tebe i sebe. Ponaša se kao da ima belgijsku banku iza sebe, a ne jedno malo dioničko društvo. Ja sam udario temelj vašem životu! Ali ti kažem, ja više neću podupirati njegovu nepromišljenost i grandomaniju!"*, uzrujano je svojoj kćeri prigovarao Lermanov tast. Šaputanja i bruka koje su neko vrijeme kolale gradom zbog prodaje imanja i selidbe pod tuđi krov, pomalo su se stišale, prisjeća se Zlata Kolarić-Kišur. Potom, kao da je uklet zlom sudbinom - mislila je Hedviga, u požaru je izgorjela njihova tvornica. Nije bila osigurana pravovremeno, te se Lerman našao pred optužbama i potraživanjima dioničara-ulagača što ne može osigurati povrat njihova novca od uloga u tvornicu. U grozničavome razmišljanju kako spasiti ugled i uloženi kapital, Lerman se zdvojan, ali i s nadom u povoljan ishod odlučio na put. Nakon duga vremena eto ga u Belgiji, među ljudima kojima je nekoć u afričkim civilizatorskim projektima i (prvobitnoj) akumulaciji negroafričkoga blaga za potrebe europocentričkih reklamnih svjedočanstava o toleranciji i kulturalizmu izdašno, po cijenu zdravlja poslužio. Sad ih je stavio na provjeru savjesti. Molio je za pomoć. Zar oduvijek i zauvijek Hrvat mora hodočastiti "gore", po "Europama", saginjati se u ime svoga (praslavenskoga) postantičkoga "spuštanja" na Jadran i poput kakvih indulgencija moljakati spas? Više im nije bio zanimljiv, *".../milo nam je što opet vidimo našeg dragog, uvaženog suradnika živog i, prema izgledu, zdravog! .../Žao nam je što vam se to dogodilo, ali, na žalost, zbog velikih investicija u Kongu, ne možemo se više drugdje angažirati, ni financijskom ni tehničkom pomoći"*¹⁶⁵.

Nova nedaća neposredno nakon neuspjela puta u Belgiju: izgorila im je kuća (stan u najmu) u kojoj su stanovali, sva imovina bila je uništena, a Hedviga i mlada "gardedama" Zlata umalo nisu poginule. Ponovno selidba, ovaj put kod Hedviginih roditelja. Vidno malodušan, obeskućen, pod moralnom i materijalnom hipotekom, svjestan raspoloženja i stava o njemu kojeg su sve manje suzdržano Reinerovi izražavali i pred Hedvigom, - Lerman je odlučio presjeći poniženja. Definitivnome odlasku od Reinerovih prethodila je jedna blamantna epizoda s mjenjačnim transakcijama bračnoga para Lerman, a sva u očajničkome naporu da srede račune i obiteljski "obraz". Nesporazumi i sasvim otvorene optužbe spram zeta kulminirale su ultimativnim riječima: *"Njemu si htjela pomoći, a sebe si upropastila! O sebi nisi vodila računa! Ali zato ja vodim. Ja sam svoje učinio dok sam držao sve u svojoj ruci. Ali ti znaš da sam imanje podijelio na vas petoro (djece, op. D. B. K.)... Ja posjedujem sada toliko da imam s tvojom majkom onoliko koliko nam je potrebno za život. Ti si sada bez ičega... i za tebe ću se i nadalje brinuti... ali za njega ne mogu!*

*/.../ Ja ću tvoje dugovanje podmiriti, ali uz uvjet da se ti smjesta rastaneš od čovjeka koji je uzročnik tvoje nesreće. Ja sam ga cijenio i volio kao sina, i opominjao ga... ali što je previše, previše je!*³⁶

Požezani su komentirali lančane nevolje, neki su još zadržali povjerenje i poštovanje za Lermana, premda je takvih bilo sve manje. "Da je ostao u dućanu brojiti metre, ne bi mu se to dogodilo!"³⁷, riječi su koje su ostale u sjećanju mladoj autorici Zlati Kolarić-Kišur. Tamnio je sjaj davnih reportaža, galantnoga blagovanja kod svake uspješno dovršene gradnje ili planiranoga inoviranja rudokopa, "mali raj" njihova imanja i egzotičnih nasada nestao je. Pomalo su Požezani davno slavljeničko raspoloženje pri Lermanovim povratcima iz Afrike zamijenili skepsom, bili su (neki među njima) u kušnji da sliku prekaljenoga globtrotera prekriju naknadnom slikom avanturista i probisvjeta... *Nemo profeta in sua patria*... Sanduci s "blagom" još će dugo ostati nesređeni, nerazvrstani, a rukopisi svih onih bilježnica koje je s najdubljim domoljubnim čuvstvima pomno spremao, često pišući i ucrtavajući kartografske naputke ili kakve skice uz slabašnu svjetlost lojanice, običnim perom ili olovkom, tek će posthumno ugledati svjetlost dana (u integralnome obliku). Danas je Lerman *persona grata*, najblaže rečeno, u svojoj voljenoj Požegi i Hrvatskoj... Ima svoj katalog, portrete, monografije, muzejske zbirke i gradske muzeje. Ima i neočekivani trag, čuli smo, u pamćenju i sjećanju jednoga franjevca na izmaku svoga zemaljskoga života: ostarjeli sluga Božji očito vođen filantropskim srcem, vjekovnom franjevačkom gestom da širi znanje i Svjetlost, **harno** se odnosi spram nešto Lermanovih tragova u Kreševu. (Usp. napomenu 28.) Mala zbirka u srcu franjevačke Bosne koju čuva, njeguje i ponekad znatiželjniku pokaže, živi svjedok i sudionik Lermanova kreševskoga martirija na svoj je način **kontrapunkt** Mažuranićevu "Putu u Bosnu". Danas su, na žalost, već **tri** rata iza nas i Bosne od kad je Lerman s kreševskim momcima krčio rudarsku "zlatnu žilu", a s 1998. godinom navršava se osamdeset godina od njegove smrti. Pričalo se, napominje autorica citiranoga djela o Lermanu, da se prije odlaska u Kreševo Lerman prehranjivao kojekvakvim poslovima u Belgiji i Francuskoj. Navodno su Lermana (1911.) vidjeli u Parizu kako radi kao hotelski portir...

*"Da ne umrem prije nego što skinem ljagu sa svoga imena... Tragika je u tome što sam se uvijek borio za neke više ciljeve, a sada dolazim kao beskućnik drugima na teret..."*³⁸ sjećala se Lermanova nećakinja u razgovoru s našom autoricom. Iz Pariza nije htio navraćati u Požegu (oko 1912.), pred svoju voljenu, ali na neki način izdanu Hedvigu, nego je produžio sestri. Odatle ta formulacija o sebi kao beskućniku koji je na teret drugima... Iščekivao je (ponovno) pozitivan odgovor Belgijanaca i sarajevske banke na njegovu ponudu i plan obnovljenih i proširenih iskorištavanja

36 Isto, str. 46, 47.

37 Isto, str. 45.

38 Isto, str. 52.

kreševskih rudokopa. Dobici iz uspješnoga rada dijelili bi se na tri dijela: Lermanu, sarajevskoj banci i Belgiji. Uslijedio je pozitivan odgovor investitora. Lerman se obnovljenim entuzijazmom predao pripremnim radovima i traženju i obučavanju radne snage. *"Ja znam da pobuđujem samilost kod ljudi koji poznaju moju prošlost"*³⁹ riječi su koje su se duboko usjekle njegovim rođacima dok je boraveći kod njih čekao na pozitivne vijesti. *"Mnogo je teže ovako, bez posla i časti"*, govorio bi potišteno.

I opet nepovoljne okolnosti: nakon sarajevskog atentata buknuo je I. svjetski rat te mobilizirao većinu rudarskih radnika Lermanovih. Izgubio je, poginuli su mu najbolji rudari. Osim toga, Belgija i Francuska povukle su svoje dioništvo u investicijama, jer su bile zaraćene s Austrijom i Njemačkom. Tako Lerman nije mogao potraživati ni mirovinu iz neprijateljske zemlje. Nakon mnogo godina, to će pravo na ime obiteljske mirovine ostvariti Lermanova udovica tek 1955., tri godine prije svoje smrti, i to uz prethodni uvjet da prihvati austrijsko državljanstvo. Mirovina je bila nevelika, ali ipak dostatna staroj, i na udarce sudbine, navikloj dami. U međuvremenu je punih trideset godina živjela **bez** muževljeve mirovine, o sestrijoj pomoći, u izuzetnoj skromnosti. *"Zaostatke koje Karla 4 godine zbog ratnih okolnosti nije mogao primati iz Belgije dobila sam nakon njegove smrti. S tom svotom namirila sam oštećene vjerovnike iz požeške banke - zbog kojih je Karla išao nekoć da pribavi novac za zajam, a nije ga dobio. Skinula sam tako s njegovog imena mrlju koja je zbog toga duga bila na njegovoj časti.."*⁴⁰. pripovijedala je Lermanova starica našoj Zlati Kolarić-Kišur.

Naša je autorica pratila životnu sudbinu Lermanove udovice do u samu smrt, što vidimo iz fragmenata kojima skicira svoje posjete Hedvigi u Graz, gdje je posredovanjem nekog uvaženog crkvenog oca došla mjesto u umirovljeničkome domu. *"Posljednje tri godine što ih je proživjela u tom domu imala je materijalno osiguran život. Pisala mi je kako svaki dan odlazi u lijepi gradski perivoj i sjedi u zelenilu borova i lipa"*⁴¹. Lermanovi posljednji dani, međutim, tekli su u utrci s vremenom, narušenim zdravljem, "propalim idealima", uz niz tehničkih, organizacijskih, a nadasve materijalnih problema. *"Ne sudite o meni zlo, iako je mnogo toga u mom životu zlo završilo"* oporučno je molio Lerman. U trenucima izvjesnoga optimizma i vjere da će taj posljednji poduzetnički projekat uspjeti, oporučno je odredio i ovo (dvije godine prije smrti): *"Od čistog dobitka iz kreševskih rudnika pripada meni 40%, a ostalo bankama. /.../10% pripada mojoj supruzi Hedvigi, zatim stanovit postotak mojim sestrama."*⁴². Zatim je dio zavještao starim prijateljima, zagrebačkom sveučilištu, Akademiji, muzeju, požeškoj gimnaziji, oštećenim

---

39 Isto, str. 56.

40 Isto, str. 70.

41 Isto, str. 71.

42 Isto, str. 65.

dioničarima požeške banke, prijateljima iz Kreševa, učitelju i domaćici kod koje je stanovao. Hipotetički, dakako. Kako već biva s pjesničkim, sanjarskim dušama i Ahasferima.

Bili smo pri ovoj biografskoj dionici možda preopširni, parafrazirajući ili citirajući markantne točke romansirane Lermanove biografije. Svjesni mogućeg prigovora da smo taj (naizgled) mehanički evidentirani biografski segment mogli komprimirati ili čak podrazumijevati, te, eventualno, čitatelja naprosto uputiti na izvor, da sam pretraži rečenu biografiju, - nastojali smo eksponirati dvoje:

1. autoričinu strategiju jednoga "nježnoga", visoko humanističkoga biografizma, punoga odanosti ljudima do kojih je izuzetno držala; uočljivo je da *ne* moralizira, premda ju krasi nesvakidašnji *etos*, *ne* sudi nikome, *ni* vremenu, *ni* ljudima-suvremenici, *ni* Europi, *ni* Požegi... Ima neke prigušene aluzivnosti na račun svih ovih sudionika *čovjeka koji je vjerovao u svoju sreću* (naslov autoričine romansirane biografije vješto je također kontrapunktiran Lermanovu *nesretnome* životu) u smislu čuđenja i prijekora, ali do kraja lišenoga "psovke" i bučne fraze. Ona *ne* analizira, *ne* dokumentira, *ne* navodi izvore, osim usputno. Ona slijedi *svoju* sliku i podjednako prati, drži ih "skupa", i Karla i Heciku (imena njihova odmila) duboko razumijevači životnu putanju i jednoga i drugoga. Tekst je to koji otvara mnoga pitanja, možda i prigovore da je njena strategija na granici trivijalizacije, sentimentalna i saharinsko-melodramska. Možda. Nije nam ovom prilikom do takova kritičkoga presuđivanja jednoj nadasve respektabilnoj autoričinoj gesti. U nekoj drugoj, sasvim Lermanu udaljenoj prigodi može se, a za volju postojećih i bivših biografističkih matrica, raspravljati što je, kad je nešto (romansirana) biografija, je li uopće Kolarićkina **proza** (najšire kazano) biografija i to romansirana... Njena je vrijednost i to što **prva** u nas Lermana prati **od kraja njegove afričke faze**, pa do smrti.

2. htjelo se omogućiti čitatelju koji ništa nije znao, niti je čuo za Lermana, da mimo pozitivističkog enumeriranja podataka dobije jednu proznu projekciju te ličnosti, iz koje projekcije kao dirljiva crta (autoričina moralnoga profila) cijelom tom prozom izbija poštovanje i ljubav za bračni par Lerman. Nema distance, ni ravnodušnosti promatrača. Ona je *na njihovoj strani*, i čitatelju u toj nevelikoj (fragmentarnoj) biografiji naglašava one dijelove njihova potresnoga života, kao i situacije, dijaloge iz kojih se naslućuju ljudi najljepših karaktera i široke (međuljudske) kulture.

Ujedno, ta je biografija priča o nesvakidašnjoj **vjernosti**. Moglo bi se reći - *bezuvtetnoj* vjernosti dvoje ljudi izloženih nizu životnih i subjektivnih kušnji i dvojbi, kako u pogledu najintimnijih bračnih situacija, tako i u pristupu smislu života. Ako bi i bilo kakvih idealizacijskih zahvata nad tim njihovim karakterima i brakom - premda držimo da se autorica uspješno tome othvala, - pjesnička sloboda dopušta štogod retuširati.

DIJAKRONIJSKO-SINKRONIJSKA "KOTA" ILI LERMANOVI DNEVNICI U PROSTORNO-VREMENSKOME KONTEKSTU

Prije Lermana hrvatska transkontinentalna ili preookeanska putopisna književnost poznaje Tomu Skalicu (Tomo Martin Skalica, 1825. - ?) koji je potpisom Tomo Skalica ml. Brođanin u "**Nevenu**" objelodanjivao *Putopisne čertice*⁴³. To su zapravo bila pisma - prvo s nadnevkom 21. svibnja 1852. ("**Petropavlovskoj u Kamčatki**", dakle iz Azije), a drugo datirano 3. travnja 1853. ("**Honolulu**", Australija). Prije Skalice "**Građa za bibliografiju hrvatskih putopisa**" (S. Ježića) navodi doduše putopis koji iskoračuje iz hrvatskih granica, no, još uvijek "gornjojadranski" odnosno europski⁴⁴. Godine 1853. samo inicijalom ("od Č") potpisan je putopis objavljen u "**Nevenu**" (br. 31) naslovljen "**Putnim pabircima**". To su zapravo ulomci pisma datiranoga godinom kasnije (!) i opisuju put *od Bakra preko Trsta, Mletaka, Milana, Torina, Pariza, Strasburga, Minhena, pa do Salzburga i Beča*. U "**Nevenu**" iz 1853. godine izlaze anonimno i "**Izvadci iz listova iz južne Ruske**". Skalica je oplovio čitav svijet, imao niz vrlo pustolovnih i po život opasnih dogodovština, takoreći Robinzon sredine 19. stoljeća. Putopisi su mu u "**Nevenu**" izlazili u više navrata od 1852. do 1856. godine.

Adolfo Veber Tkalčević, najplodniji hrvatski putopisac 19. stoljeća i jedan od najplodnijih putopisaca u hrvatskoj književnosti uopće, po Barčevu mišljenju⁴⁵ nakon "**Listova o Italiji**" (1861.) izdaje "**Put u Carigrad**" (1886.). U to vrijeme naš Lerman služi vojni rok u Osijeku, i sanja o ponovnome odlasku u Afriku. Te iste, 1886. godine u "**Vijencu**" će tijekom čitavoga godišta izlaziti "**Putne uspomene o Rusiji**" Franje Račkoga kojega Veber već na prvoj stranici "**Putu u Carigrad**" citira: "*U to me lani prijatelj Franjo Rački ponuka, neka pođem s njim na arheološku izložbu u Odesu, gdje da će nam braća Rusi biti u svačem na ruku, pa ćemo se odanle liepo i čisto moći preko Moskve, Petrograda i Warszawe vratiti kući. - Ti ćeš - doda s posmiehom - turistički, a ja povijesnički i drugim pravcem opisati golemu bratsku carevinu, da nam se hrvatski narod pouči, nasladi, ponese*"⁴⁶. Izdvojili smo taj citat jer je karakterističan po jasnom *stavu* o svrhi i ciljevima putopisima uopće među intelektualcima Veberova vremena. "*Podrazumijevajući žanrovski karakter putopisa, Barac one Veberove drži "književnijima" od putopisa Veberovih suvremenika, s izuzetkom Nemčića*"⁴⁷. Bogišić⁴⁸ ističe da je svaki Veberov književni korak podređen

43 Neven, 1854.; potpuniji podaci u: "**Hrvatski putopisci**", ur. S. Ježić, navodeno, str. 673. Prema Brešićevu navodu Skalica je umro 1880. godine; usp. "**Hrvatski putopisi**", prir. dr. V. Brešić, str. 10.

44 "**Građa za bibliografiju hrvatskih putopisa**", navodeno, str. 9; riječ je o "**Dopisu iz Trsta**" Ivana Trnskoga (1839.) te "**Putovanju po Goričkom, Mletačkom i Tršćanskom**" (1847.).

45 Antun Barac, "**Putopisi Adolfa Vebera**", JAZU, Zagreb 1950., str. 57.

46 Adolfo Veber, "**Put u Carigrad**", Zagreb 1886., str. 1, 2; Istaknula D. B. K.

47 Usp. Vlaho Bogišić, "**Bilješke o Veberovim kratkim putopisima**", *Croatica* XX, 31-32/1989., str. 145. Također o toj temi usp. u istome izvoru rad N. Fabrija "**Kako trčati u habitu kanonika**", str. 111-117, te studiju "**Hrvatski putopisi romantizma**", A. Franića (Zadar 1988.).

48 V. Bogišić, navodeno, str. 147.

prosvjetiteljskoj tendenciji "razumnog odgoja čovjeka" u kojoj je i književnosti namijenjena prepoznatljiva "didaktička" uloga. Stapanje utilitarnoga i zanosnoga, na tragu klasicističkih gabarita i integracije heterogenih stilova (po riječima Šicela i Bogišića) obilježuje je kao "**Putu u Carigrad**" Veberova (i de Amicisova), tako i "**Putu u Egipat**" Viktora Cara Emina koju godinu poslije. S tim što stariji Veber na putu prema "iztoku" ničim ne djeluje "vremešno" ili pasatističke, očinske percepcije u odnosu na mlađahnoga Cara. U obojice je putopismo kronotopografsko, dokumentirano: obilje fotografija, karte, pojašnjenja, reminiscencije na klasičnu literaturu i lektiru srednoeuropske inteligencije, te, nadalje, metoda **poredbenoga** promatranja "stranih ljudi i krajeva" naspram domoljubnoga toposa.

I Skalica i Veber i Emin, na primjer, neprestance imaju na umu hrvatskoga čitatelja, komuniciraju s njim implicitno ili otvoreno, te *dolce et utile* (Horacije) odnosno *delectare, docere, movere* (Ciceron) kombinirano isprepliću manje ili više uspješno. Narativna organizacija u svih je putopisaca, pa tako i netom pominjanih pod neposrednim "diktatom" narativnoga "Ja" (ili "Mi") koji je najčešće i piščevo Ja. No, Skalica, Lerman i braća Seljan, na primjer, neskloni prefiguraciji jer putopis poimaju kao mimetičku gestu, fenomenologijsku deskripciju/semantizam slika, - doimaju se opterećeni kompulzivnom evidencijom svega razlikovnoga, udaljenoga, neogičnoga i egzotičnoga (što bi značilo, u duhu toga vremena) odnosno romantičnoga.

*"Dok smo ulazili u kanal, dan se gubio sve naglije, i pošto se sasvim slio sa sjenama večernjim, osjetio sam - sjećam se - neku neizrecivu, ali vanredno ugodnu sjetu..."*⁴⁹ primijetiti će Emin sjećajući se svojih osjećaja pri prolazu kraj Krfa odnosno Jonskih otoka i Peloponeza. Taj detalj, introspekcijsko zastajanje nad unutarnjim krajolikom moderan je zahvat u fakturu teksta kojeg se Emin nije usudio objelodaniti u bojazni da bi se i na njega mogle protegnuti Barčeve riječi o Veberovu "Kratku opisu duga puta", *mladenački naivan i bez književnih odlika, izrazito početnički rad...*⁵⁰. No, u Emina tek bojažljivo intimističko "zastajkivanje" najavljeno još u Sternea kao protoromantički putopisni kurs i gesta, u Vebera će živahnije "istrčavati" u mimetičku kronotopografsku maticu. Je li u "Putu u Carigrad" Veber erotofoban ili erotofilan promatrač (ženske) ljepote (primjedba Ivana Filipovića), rasprava je u koju ne bismo ovdje ulazili. Svrha je bila u priručnome krokiju podsjetiti na putopisni okoliš Lermanova vremena, na ono što eventualno zatječe u domaćoj putopisnoj produkciji, što paralelno postoji kao prihvaćena literarna (beletristička) putopisna gesta, ako ih Lerman i nije stigao upoznati. Znamo, doduše, da je njegovo "štivo" zanosa i identifikacije bilo ono prekomorskih istraživača i neznanih junaka prašume

---

49 Usp. Viktor Car Emin, "**Dodatak Autobiografiji**", Djela II, Zagreb 1956., str. 593. Usp. također kritičko-analitičku opasku o Eminovu "**Putu u Egipat**" autorice Ines Srdoč-Konestra: "**Književni počeci Viktora Cara Emina u podlistku Naše Sloge**", književna Rijeka, god. II, br. 3/1997., str. 51.

50 A. Barac, "**Putopisi A. Vebera**", navođeno, str. 69, 70, i Croatia 31-32/1989., str. 145, fus-nota 11.

u kakvoj je, navodno, "zaglavio" i stariji od braće Seljan (Mirko, 1971.-1913.)⁵¹. Kralovčani, braća Seljan po duhu bliski Lermanovu erosu za istraživanje, inovacije i duh napretka, svojim će se prilozima početi javljati od 1902. godine u "**Prosvjeti**", a kasnije i na španjolskome jeziku. Objavljivali su i na francuskome, portugalskome i engleskome jeziku. "*Svi ti spisi braće Seljan u nas su, nažalost, veoma slabo poznati i samim stručnjacima. Jednako su malo poznate i velike njihove zbirke folklornih predmeta, trofeja, povelja, dokumenata, rukopisa, koji i danas čekaju svoje proučavatelje u zagrebačkom Etnografskom muzeju*"⁵².

Između Lermana i braće Seljan s jedne i Peića, na primjer, s druge strane kronološkoga luka velika je amplituda promatračkoga "kista". Ovi sasvim uozbiljeni nad "zadatkom svijesti" da sve popišu, ništa ne ispuste, što više dadu (udaljenome) čitatelju; Peić to ne mora, on je **kraj nas**, preludira **detalj**em u kojeg i mi *zurimo*, ali ga možda i ne vidimo. Janko Polić Kamov u svojim "**Brljarijama**" (1910.), feljtonističkim putopisima, slobodno, impresionistički kolažira dojmove o Talijanima, Francuzima i Španjolcima, primjenjujući za ono vrijeme dopustivu (laičku) psihologiju. Etnopsihologiju, rekli bismo. Prepoznatljiv je mladenački, kamovljevsko-razbarušeni neoprez spram izjava i generalizacija. U Lermana stalno je na djelu maksima da je oprez majka mudrosti. Uostalom, znakovit je naputak na prvoj lijevoj strani "**Afričkoga dnevnika**" upućen prijatelju Juliju Kampfu u Požegu: "*Odošaji koji se tiču "Politike", molim ne objelodaniti, jer me tijekom izvrgavaš pogibelji neprilike sa Kongo državom*"⁵³.

LERMANOVI DNEVNICI IZBLIZA

Ono što bi nas iz perspektive znanosti o književnosti zanimalo jest **kakav je Lermanov putopis**? Što su zapravo Lermanove putne bilježnice afričke i kreševske spram hrvatske putopisne matice? **Gdje** je on, s tim u vezi? Zatim, radi li se o "standardnim" oblicima i konvencionalnome modeliranju putopisne književne prakse? Još i ovo: jesu li afrički spram kreševskoga dnevnika u situaciji **disparatnih** "svijetova" i postupaka obzirom na (udaljeni) etničko-geografski kontekst, - ili ih (snažno?) povezuje **prepoznatljivo autorstvo**? Odgovori bi mogli slijediti tek po pomno provedenoj poredbenoj analizi Lermanovih tekstova. Analiza bi tekstološki, stilistički, ali i slijedom fotografskoga elementa mogla polučiti argumentirane paralele i zaključke. Za ovo naše predstavljanje Lermana u kontekstu Veberove "galaksije" i putopisnoga "salona" na

51 Mirko Seljan "zaglavio" je u prašumama peruanskih Cordillera, vjerojatno 1913. godine. ("**Hrvatski putopisci**", navodeno, "**Biografije**", str. 673). Usp. također nadahnete predgovore kćeri Steve Seljana, Hrvoja Pejakovića i Dragutina Tadijanovića, te "**Uvod**" autorice Sanje-Aleksandre Lazarević djelu "**Braća Seljan na crnom i zelenom kontinentu**", II. dopunjeno izd., Zagreb 1991.

52 "**Braća Seljan na...**", iz predgovora D. Tadijanovića, navodeno, str. 13.

53 U potpisu Lerman; usp. "**Afrički dnevnik**", navodeno, "**Putna bilježnica**", br. 1. Istaknuo Lerman.

prijelomu dvaju stoljeća tek što se odlučismo na "prvo čitanje", to jest na pokušaj podsjećanja *da ima i jedan Lerman* kojega bi (ipak) valjalo sigurnije i glasnije protokolirati u hrvatsku putopisnu galeriju. I to, poradi Lermanova ukupna životnoga martirija u Radaušev *Panopticum croaticum*, da i on svjedoči o svojoj (domoljubnoj) zvijezdi i (propalim) idealima.

Namah je, i pri najpovršnijemu pogledu, uočljivo da su ti dnevnici izraz **različitih** svjetova Lermanovih i stvarnih. Afričke je pisao mlad i silnim entuzijazmom zadojen čovjek; kreševski su *rezidua* davnoga Lermana. **Motivi** koji ga rukovode na jedne i druge zapiske **nisu** isti. Čak, i fizionomija, "gramatika" dnevničkoga pisma, raskoš informativna i introspektivna u afričkima, i tragični **reduktivizam** denotativni i konotativni podjednako, kreševskoga pisma uočljiv je isprvice. "Afrički dnevnik" je monumentalno etnološko-etnografsko djelo, zemljopisno, antropološko i ino, zanimljiv izvor za proučavanje novije povijesti Konga/Zaira, na primjer. Osim što zamjećuje i bilježi fenomene iz života mnogih tribalističkih zajednica, ne propušta ni ostale klimatološko-topografske, kartografske, toponomastičke opaske. Prati, bar u skici, ako nema vremena ni uvjeta sve pribilježiti, ritualna ponašanja domorodaca, njihovo sporazumijevanje, obrasce u raznim dnevnim i kulturnim matricama, ksenofobne impulse, te prehrambene navike. Paralelno prati ponašanje bjelaca, avanturista, lovaca na brzo bogaćenje ili zlorabu bjelačkih privilegija i rukovoditeljskih statusa. Nije ravnodušan spram crnačkoga ropstva, pogađa ga sramna trgovina robljem, zlostavljanja i korištenje domorodačke radne snage u besćenje. Moderan je spram množine vjerskih kultova, širi duh tolerancije: *"Umoliše me da ih oprostim od sutrašnjeg rada kojoj želi uzadovoljih, jer je uvijek najbolje štovati osvjedočenje i običaje ljudi koji su nam podvrgnuti; to je najsigurniji put za popularitet kojeg steći, svakom šefu mora biti - dužnost"*⁵⁴. Razabiremo da je vješt u miroljubivome rješavanju konflikata među samim plemenima ili u nesporazumima s bjelačkim vlastima: *"Pred nekoliko dana ustanovio sam sa urođenicima da ćemo danas takozvani "fetiš mira" upriličiti. Ovaj znak sastoji se u ceremoniji zakapanja jedne puške i sablje, koju okvase kozjom krvlju. Pola koze prime urođenici, a polovicu moji vojnici. Za vrijeme čina proglasio sam da odsele ne želim da glavari ubijaju ljude niti da čine ratove, već da svoje razmirice dođu k nama raspraviti. Kako su ovdašnji urođenici ljudožderi, to sam im osobno naglasio, da im na najstrožije otu groznu navadu zabranjujem, ter da ću bezuvjetno dati objesiti onog, koji moju zabranu prekrši. /.../ Kad smo dovršili, darivao sam narod..."*⁵⁵ Lerman je upravo u tim, afričkim bilješkama **kontrapunktirao faktografiju i utopijski eros**. Možda je krajnjim naporom susprezao emotivnu notu, svjestan javnosti za koju prvenstveno piše (Požežani ponajprije), pretpostavljamo da je nastojao **disciplinirati** svoju eruptivnu, temperamentnu osjećajnost i skloniti se u hladno oko kamere. Međutim, zatičemo Lermanovo oslobođeno maštanje,

54 Isto, str. 235.

55 Isto, str. 516.

sentimentalne pasaže, pak **uzdahe** koji nas potresaju jednim samozatajnim Lermanom. **Uzdasi** će gotovo doslovno kulminirati u kreševskome pismu. Možemo ih držati osjećajnom **dominantom** toga posljednjega pisma kreševskoga martirija. Kad velimo **samozatajni Lerman** želimo istaknuti **primjetan paralelizam** promatračkoga motrenja (racionalno, činjeničko, argumentirano i didaktičko enumeriranje socijalnoga i materijalnoga afričkoga okoliša) i - uza svo potiskivanje - **samopromatračkoga osluškivanja**. Tako je (i) Lermanov "Afrički dnevnik" (ipak) **bifokalni kronotop**. S prevlašću eksplikacijskoga logosa, oprostorenoga kronotopa, nad osobnim psihogramom. Disperzija dnevničkoga materijala u Lermana ima uobičajenu zastupljenost, kakvu pratimo i u ostalih dijarista njegova vremena. No, obzirom da je u njega **iznimno** jak osjećaj **dužnosti** spram cilja i svrhe pisanja, da ne piše iz hira, iz afektacije, iz pritajene želje za slavom, iz dodvoravanja povijesti, europocentričkoga kolonijalnoga apetita bjelačkih prekraranja zemljovida, - čudi i *tiče nas se bolno* onaj dio "materijala" koji se postojano, ali prigušeno glasa lajtmotivskom upornošću. Dakako, empirijska znatiželja dominira u svojoj raskošnoj deskripciji, te imponira s obzirom na uvjete u kojima je pisao. Kontemplacijski fiksum ili "čudesni simboli čežnje" onaj su Lermanov **govor** (duše) koji iz književnokritičkoga obzora želimo čuti i razumjeti. *Tiče nas se bolno*, na primjer, Lermanova nostalgija, osjećaj izolacije, silna usamljenost s vremena na vrijeme te gotovo dječja radost pri očekivanju pisama. Posebno Hedviginih. Doima nam se da su ta pisma (ili naprosto vijesti, pozdravi preko slučajnih "prolaznika" Kongom) paradigma tuge i očaja koji će se raspoloženjem) nastaviti i u kasnim kreševskim čekanjima na poštu. **Duž svih petstotinjak stranica odzvanja čekanje pošte**, s jedne, i **usrdna molitva**, s druge strane Lermanova kontemplacijskoga fiksuma. S jedne strane energičan, voljan i obožavan od (nekih) domorodaca, komunikativan, čak šarmantan "eksplorer", voda, prevoditelj, arbitar u sukobima, "ambasador dobre volje", lojalan drug i pouzdan u (često) nevolji, - s druge strane, - toliko ranjiv, čestih kriza duha, tjeskoban i nadasve usamljen.

"Čudno li čovjek osjeća, rastajući se od prijatelja kao Vandevelde i Linart, prijateljev se s istima pod toli oskudijevavajućim i burnim odnošajima kao što život u srcu Afrike pruža. Polazimo u nepoznate predjele u kojima svakim časom promjena sve nade uništiti može! Bog zna koćemo li se igdar vidjeti, hoćemo li si prijateljsku ruku pružiti?"⁵⁶

Neki od dnevničkih zapisaka direktno se obraćaju njegovome prijatelju Kempfu. U intonaciji prijateljskoga tepanja Lerman sebe bodri i sustiže nostalgiju: *"Nismo mi rastavljeni, ne, nigdar ne! Blizu Tebe sam ja. Moje ruke Te grle, a kucaj srdaca našijeh uzajamno udara; ne govorimo, doista ne, nu ono što ćutimo veći je govor nego!" riječi izgovoriti mogu. U stisku ruka našijeh, u zagrljaju bratskom, stopljeno je sve što nam duše osjećaju. Primi otaj duševni stisak, ljubljene pobratime,*

*najmiliji moj prijatelju, pa znaj da u nj' stapljam molitvu, koju šiljam Svevišnjem, proseći da nam podijeli milost još mnogo i dugo godina raditi, krepost za rad uzdržati, a uvijek djelovati iskreno i odano na uhar ljubljena naroda hrvatskog, drage i mile naše domovine Hrvatske!*⁵⁷

Godine 1892. na imendan svoga oca prisjeća se "kako je neopisiv niz uspomena, ćućenja probuđeno u meni! Ja nikada ne mogoh ponjati, kako mnogi, koje ovdje susrećem, vele, da ih ništa na tom svijetu ne veže, da su slobodni, ter da im za ničim niti najmanje stalo nije! U mene je protivno ćuvstvo. Mene mnogo, mnogo toga veže, pa ja baš mislim da je otaj spomen ona najživlja moć koja me u ustrajnosti podupire!"⁵⁸

Još je jedna pojedinost lajtmotivska cijelim dnevničkim zapisom, srećemo ju i u kreševskome dnevniku: **uporne i iznurujuće glavobolje** poslije kojih se Lerman dugo oporavlja... česte povišene temperature i "drmajuća groznica", malaksalost, nagle promjene u težini, iscrpljenost na granici skonćanja. Ponekad ga ljudi ne prepoznaju nakon takvih "napada" bolesti, danima ne može ništa jesti... Ufa se Svevišnjem kako bi izdržao. Uopće, **molitva** je u Lermana aksis **uspona**, spasonosni duhovni balzamon: "Ona molitva koju jutros duboko u srcu i duši ćutih, okrepom takovom mi je bila kakovu uzaludno drugdje tražih. Kolikokrat sam žudio u Europi za tom hranom, nu rijetko ju nadoh, jer okrepa bila je samo ćasovita, prolazna. **Molitva je naslada, koju kada okusismo - nu ne molitva rijeći, praznih rijeći - već ono duboko, cijelo naše biće** uznesujuće ćuvstvo, koje nas svojom moćju svjetlom i prećistu božanstvu priviđa, naslada je kakove neima više"⁵⁹. Nadovezuje na te rijeći svoj uzdah što ćešće ne osjeća ote naslade, pogotovo pri pripravi kojoj se valja ućiti još zarana, "za oni put koji nam od poroda svakome predstoji i za kojega dostatno pripravni nigdar nismo".

Afrićki dnevници i bilješke zapoćinju 21. prosinca 1888. rećenicom "Dospjeo sam parobrodom "Ambriz" u Monroviju nazad, da nastavim unovaćenje vojnika za Kongo državu." Završavaju 21. kolovoza 1896. uzdahom olakšanja "Hvala bogu! Ipak je došao žuđeni dan. /.../ Zbogom Bomo! /.../ Imamo jednog opasnog bolesnika na parobrodu". Kreševske bilješke zapoćinju 1916. godinom i znakovitim rijećima: "Nova godina, novi odsjek života rađa nove nade /.../ što će donijeti 1916, veliko je pitanje? Neka donese rascviljenoj Evropi mir i spoznaju da nas Bog nije stvorio da se međusobno koljemo...". Završavaju 4. lipnja 1918. godine rećenicom "Općina nije dobila mliva, pak je glad zavlādala."

---

57 Isto, str. 229. Usput: J. Kempf je kao abiturijent neko vrijeme službovao u Novom Vinodolskom (1883. - 5 godina).

58 Isto, str. 233.

59 Isto, str. 231. Usp. također s tim u vezi str. 526, 527, a nadalje 68.

Zašto se Lerman odlučio na kreševske bilješke?

Više nema svoga (hipotetičkoga ili stvarnoga) prekomorskoga Požežanina kao intimni meritum kojem želi polagati istraživačke račune. Kreševo je poduzeo očajnički usamljeno, niotkoga podržan, praćen sumnjom i ratnom koincidencijom koja je sam njegov projekat još više otežala i dovela u pitanje. Bilješke su isprva redovite. Prema kraju zapisaka pratimo isprekidanu kronološku liniju i silaznu verblizacijsku putanju do reduktivističko-apsurdnoga NIŠTA (13. ožujka 1918.), ISTO (9. ožujka 1918.), KOD ZUBARA ili NIŠTA VAŽNO ili KAO JUČER ili NIŠTA SPOMENA VRIJEDNO. Glavobolje ga muče, loše se osjeća: *"znam da sam neizlječivo bolestan, znam da mi zadnji kucaj srca svaki hip uslijediti može, ali znam i to da je Bog velik i milosrdan i da mi može produžiti zemaljski život do njegove volje, kojoj smo svi neminovno podvrženi"*⁶⁰. U afričkim bilježnicama te glavobolje i groznica imaju svoju protutežu u relativnoj istraživačko-organizacijskoj uspješnosti pothvata. Ne strše, iako čitatelja upozoravaju na kontrapunktni *mol* cijele dnevničke fakture. Ovdje, u kreševskim bilješkama nema se to beznadežno Lermanovo duhovno i fizičko stanje u što oprijeti. Okruženje je ratno, muškarci su mobilizirani, monetarna situacija je loša, glad prijeti neprestance, a rezultati projekta se ne naziru... Ono što je na intimnome planu najpotresnije, epistolarna forma na koju je svedena bračna priča Lermanovih sve je tananija, pisma su rijetka, ponekad tek kakva obavijest iz "treće ruke", nespoznanje među njima se povećavaju, te slutimo duboku tugu i neku vrstu *povrede*, uvrijeđenosti u Lermana spram Hedvige. Moguće je da se pribijavao emotivnoga hlađenja u Hedvige. S druge strane, razabiru se intervali čvrste volje i nade u ponovni susret i zajednički život, žaljenje zbog propuštenoga... *"Znatiželjan sam hoće li mi ikad odgovoriti..."* ili: veljače o. g. (tj. 1918., primj. D. B. K.) *"donijela mi je i tu, po Bogu blagoslovljenu milost da sam od žene primio list iz kojeg razabirem tračak nade glede budućnosti. Čini mi se da materijalno uspijem, da bi se i Hedviga samnom pomirila"*⁶¹.

Večeri provodi povučeno: *"čitam i učim iz Sv. pisma"*⁶²; i dalje se predaje molitvi:

*"Popodne imao glavobolju /.../ Danas sam opet oćutio kako moram dnevno spremnim biti ostaviti zemaljski život i vratiti se u ishodište duševnosti naše. Bože, pomози dalje!"*⁶³

Nema ni traga nekim kozerijama, duhovitostima, pripomenama slikovitim i stilizacijskim na račun ukupnoga ljudskoga okolišta ili svoje situacije. Lerman je u kreševskim bilješkama *smrtno ozbiljan* u najdoslovnijem smislu. Anticipira svoj kraj i suhoparno ga evidentira. Stalo mu je još jedino do boljih klimatskih uvjeta (duge i

60 "Kreševski dnevnici", str. 210.

61 Isto, str. 227.

62 Isto, str. 148.

63 Isto, str. 78.

vlažne noći, kratki hladni dani...) kako bi se što više posla kanceliralo na općem planu, a - intimno - da se nekako rehabilitira, kad-tad, pred Hedvigom. Nema čitave galerije imena, nema aluzija na lektiru osim Svetoga pisma koje preostade kao znamen idealiteta u Lermanovoj biografskoj noći. Ne tepa nikome, ne spominje sve one rodbinske, prijateljske spone i podršku koju smo osjećali kao tihu prisutnost u afričkim bilježnicama. Suzdržan je do paroksizma. Rečenica mu je lišena davne ornamentalnosti, opširnosti i detaljiziranja. Nestao je polet evidencije "svega postojećega" te se shema **uspona** i shema **dijeretička** zamućuju i nestaju u shemi **skutrenosti**. Skutrenosti u Boga, u Pismo i ponovnu šansu s Hedvigom, u vječnost. **Njedra molitve kao jedini preostatak**. Suhoparno NIŠTA ili KOD ZUBARA... kao onaj drugi, tragizmom ispunjeni pol Lermanove ahasferske putanje.

I, na kraju, umjesto zaključne poruke otvorimo i ovo pitanje: Kako je moguće da Lerman u "**Kreševskim dnevnicima**" pred svoga čitatelja **nije nijednom prizvao** svoja afrička iskustva, kako je moguće da **nema nijedne reminiscencije, paralele na taj imponantni fond godina i svjetotvornih dnevničkih stranica**, da se nije **nijednom** prepustio opravdavanju **prijenosom** iskustva, zasluga, prestižnih uloga i osvjedočene **uspješnosti**? Kao da se Lerman udaljio sam od sebe, samokažnjavajuće zaključao i zaključio "bivši" identitet... mimo kamatnjaka slavne i prohujale prošlosti. I kao da upoznamo *dva Lermana* kojih dvostruka sudbina navješćuje veliku temu moderne književnosti, temu ljudske ambivalencije i mnogolikih "ja".

SUMMARY

Danijela Bačić-Karković

DRAGUTIN LERMAN'S TRAVEL RECORDS AND DIARIES

Dragutin Lerman (1863-1918) started keeping his African diaries as early as in 1888, which roughly coincides with Veber's *Put u Carigrad* (Journey to Constantinople). Over a period of eight years Lerman meticulously recorded everything he - as a self-taught explorer and post-romantic enthusiast - found of interest for both Europeans and black Africans. His work has been revered in various ethnological-anthropological approaches and museology, as well as in Zlata Kolarić-Kišul's fictionalised Lerman's biography.

To which type of travel diarism can Lerman's early (African) diaries and late records from the monastery of Kreševo be pertained? Though the extent of Lerman's complete works is not vast, is it really so minor as not to deserve to be at least mentioned in chronological lists and textbooks of Croatian travel prose? Index nominorum of pioneer travel writers between Nemčić and Matos fails to recognise him. Are we to believe that no literary value is to be found in his work, despite Matko Peić's qualifying it as 'eruptive'? Are we to admit that we have suppressed the recognition of the first Croatian Africanist in the context of Croatian travel literature at the beginning of the 20th century?